

Adaptacja amerykańskiego programu profilaktyki alkoholowej Fantastyczne Możliwości – znaczenie ewaluacji procesu i badań jakościowych

Agnieszka Pisarska, Krzysztof Ostaszewski, Anna Borucka,
Katarzyna Okulicz-Kozaryn, Krzysztof Bobrowski

Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa

Streszczenie – Przedmiotem artykułu jest prezentacja procesu adaptacji amerykańskiego programu profilaktyki alkoholowej dla uczniów 11–12-letnich i ich rodziców, w polskiej wersji nazwanego Fantastyczne Możliwości. Głównym celem programu jest opóźnianie inicjacji alkoholowej nastolatków. Oryginalny program składa się z części: 1) szkolnej (osiem scenariuszy zajęć prowadzonych przez nauczyciela przy współpracy liderów młodzieżowych), 2) domowej (materiały edukacyjne dla rodziców, wraz z zadaniami do wspólnej pracy z dziećmi). Ważnym elementem programu są zajęcia pozalekcyjne przygotowywane z myślą o umożliwieniu młodzieży atrakcyjnego spędzania wolnego czasu.

Proces adaptacji programu składał się z trzech etapów: 1) opracowanie wstępnej wersji, 2) pilotażowa ocena funkcjonowania wstępnej wersji, 3) pilotażowa ocena funkcjonowania programu w kilku wybranych społecznościach lokalnych. W każdym z tych etapów przeprowadzono szereg badań jakościowych: wywiady grupowe z uczniami, liderami i realizatorami programu, obserwacje przebiegu zajęć w klasach, wywiady indywidualne z rodzicami, badania ankietowe uczniów i rodziców.

Wyniki badań jakościowych umożliwiły podjęcie decyzji o wprowadzeniu szeregu zmian. Szkolna część oryginalnego programu została znacznie skró-

Badania opisane w artykule były prowadzone w ramach grantów finansowanych przez PARPA: 1) Adaptacja Amazing Alternatives – drugiej części amerykańskiego programu wczesnej profilaktyki alkoholowej pod nazwą Project Northland, temat: Alc-10/2000; 2) Ocena pilotażowego wdrożenia programu wczesnej profilaktyki alkoholowej Project Northland, część druga: Amazing Alternatives, temat: Alc-10/2001 i przez Ministerstwo Zdrowia: Ocena realizacji programu Fantastyczne Możliwości w różnych środowiskach szkolnych w Polsce, temat: 87/2003.

cona. Zmodyfikowano także przebieg poszczególnych zajęć i ograniczono zakres wiedzy na temat alkoholu. Zmiany w domowej części programu polegały na modyfikacji tych treści, które spotkały się z krytycznym odbiorem rodziców i na wprowadzeniu rozwiązań sprzyjających większemu zaangażowaniu się rodziców w program.

Z naszych doświadczeń wynika, że dostosowanie programu do odmiennych warunków kulturowych wymaga wnikliwej analizy jego treści. Bardzo przydatne są tu badania jakościowe. Ich wyniki dają bowiem podstawy do wprowadzenia koniecznych zmian, tak by program zyskał akceptację odbiorców.

Słowa kluczowe: profilaktyka alkoholowa, programy szkolne, adaptacja, badania jakościowe

Cross-cultural adaptation of the Amazing Alternatives – American alcohol prevention program. The importance of the process evaluation and qualitative methods

Abstract – The article presents the process of cross-cultural adaptation of the American alcohol prevention program Amazing Alternatives (in Polish version *Fantastyczne Możliwości*). The goal of the program is to delay the onset of alcohol use among the 11–12 year olds. The original program consists of two main parts: 1) school-based program (eight classroom sessions led by a teacher and selected peer leaders) and 2) home-based educational program for parents connected with parent–child activities. In the U.S. program implementation included also after-school alternative activities.

The process of cross-cultural adaptation consisted of three stages: 1) preparation of the preliminary version of the educational materials, 2) pilot evaluation of the preliminary version of the program, 3) pilot study on the program in different communities. On each of these stages qualitative methods of evaluation were used: focus-group interviews with students, program deliverers and peer leaders, observations of classroom sessions and post-test open-ended questions for students and parents.

The results of evaluation showed that Polish version of the program requires substantial changes. The school-based part was reduced from eight classroom sessions to six. Also, the scenarios of the sessions were revised as well as alcohol-related contents were reduced. The changes of the home-based part of the program were focused on modification the content of booklets for parents which had met some critical comments. New solutions aimed at parents' stronger involvement in the program activities were also proposed.

The experiences gathered during the study proved once more how important is to collect qualitative data during a cross-cultural adaptation of prevention programs in order to prepare program accepted by participants and program deliverers.

Key words: alcohol prevention, school-based programs, adaptation, process evaluation

WPROWADZENIE

W procesie adaptacji programu profilaktycznego wyróżnić można trzy podstawowe etapy (1): 1) wybór programu dokonany na podstawie ekspertyzy dotyczącej celów i założeń teoretycznych; 2) dostosowanie programu do warunków kulturowych, w jakich funkcjonują przyszli odbiorcy; 3) ewaluacja pilotażowej wersji programu.

Podczas dostosowywania programu do odmiennych warunków kulturowych niezbędne jest wprowadzenie zmian i modyfikacji. Procesowi adaptacji powinno jednak stale towarzyszyć pytanie: co należy zmienić, a co powinno pozostać w oryginalnej postaci? Trafna odpowiedź na to pytanie ma kluczowe znaczenie, ponieważ nieprzemysłane lub zbyt radykalne zmiany mogą „wypaczyć” zastosowane przez autorów strategie profilaktyczne, a tym samym obniżyć skuteczność programu. W związku z tym wprowadzanie zmian w treści czy konstrukcji programu powinno być poprzedzone wnikliwą analizą jego zawartości oraz badaniami pilotażowymi. Bardzo przydatna jest tu ewaluacja procesu prowadzona z wykorzystaniem metod jakościowych. Natomiast o słuszności podjętych decyzji można przekonać się dopiero w ostatnim etapie – po przeprowadzeniu badań nad skutecznością programu, czyli na podstawie ewaluacji wyników.

Program profilaktyczny, będący przedmiotem opisanych w niniejszym artykule prac adaptacyjnych, to Projekt Northland – środowiskowy program wczesniej profilaktyki alkoholowej opracowany na Uniwersytecie Stanu Minnesota. Głównym celem tego projektu jest opóźnienie inicjacji alkoholowej oraz zmniejszenie spożycia alkoholu przez nastolatków, którzy rozpoczęli już picie. Projekt Northland opiera się na rzetelnych podstawach teoretycznych i danych empirycznych dotyczących psychospołecznych oraz behawioralnych czynników, które sprzyjają sięganiu przez młodzież po alkohol, wiedzy z zakresu psychologii rozwojowej, a także wiedzy na temat ewaluacji programów profilaktycznych (2, 3). Według autorów, na to czy nastolatek sięgnie po alkohol, czy też nie, wpływa szereg czynników: indywidualnych, rodzinnych, związanych z grupą rówieśniczą, szkołą oraz środowiskiem lokalnym. Przeciwdziałanie tak zróżnicowanym i często niekorzystnym wpływom wymaga wszechstronnych działań. W każdej z czterech części Projektu Northland realizowany jest program zajęć w klasie. Do współpracy i udziału w programie zapraszani są rodzice, liderzy młodzieżowi oraz przedstawiciele społeczności lokalnej. Realizacji programu w szkole towarzyszą atrakcyjne zajęcia pozalekcyjne oraz inne pozaszkolne działania o charakterze profilaktycznym.

Znajomość podstaw teoretycznych i wyników badań ewaluacyjnych nad Projektem Northland oraz rekomendacja Amerykańskiego Instytutu Badań nad Nadużycaniem Alkoholu i Alkoholizmem (US National Institute of Alcohol Abuse and Alcoholism – NIAAA) zachęciły nas do podjęcia prac nad adaptacją pierwszej części projektu – The Slick Tracy Home Team Program; w polskiej wersji został nazwany Programem Domowych Detektywów „Jaś i Małgosia na tropie” (4, 5, 6).

Efekty ewaluacji procesu, jak i ewaluacji wyników wykazały, że Program Domowych Detektywów jest dobrze odbierany przez uczestników oraz jeśli zostanie poprawnie zrealizowany, może być skuteczny w zakresie opóźniania inicjacji i ograniczania spożycia alkoholu wśród młodszych nastolatków. Ewaluacja procesu umożliwiła również identyfikację kilku problemów, m.in. trudności we współpracy pomiędzy nauczycielami a rodzicami. Umożliwiło to wprowadzenie odpowiednich modyfikacji i w efekcie – poprawę tej współpracy (5, 6). Program Domowych Detektywów został upowszechniony w Polsce i jest obecnie jednym z najbardziej popularnych programów profilaktycznych dla 10–11-latków (czyli uczniów klas IV lub V szkół podstawowych).

Wyniki badań wskazują, że szkolne programy profilaktyczne wymagają kontynuacji w kolejnych latach edukacji młodzieży. Realizacja tylko w jednym roku to zbyt mało, by doprowadzić do trwałych efektów w zakresie takich zachowań, jak picie alkoholu (7). Z tego względu podjęliśmy decyzję o przygotowaniu kolejnej części Projektu Northland – Amazing Alternatives Program, przeznaczonego dla uczniów 11–12-letnich. W polskiej wersji program został zatytułowany Fantastyczne Możliwości.

Tytuł programu nawiązuje do strategii profilaktycznej zwanej „strategią alternatyw”. Działania oparte na strategii alternatyw mają na celu stwarzanie młodym ludziom możliwości atrakcyjnego i zarazem bezpiecznego spędzania wolnego czasu, które stanowią „przeciwwagę” dla używania substancji psychoaktywnych i sprzyjają zarazem osobistemu rozwojowi odbiorców. Strategia alternatyw była jedną z kilku strategii profilaktycznych, które znalazły zastosowanie w programie Fantastyczne Możliwości.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie procesu przygotowania polskiej wersji programu. Omówione zostaną kolejne etapy prac adaptacyjnych, prowadzone w każdym z tych etapów badania jakościowe, uzyskane wyniki oraz modyfikacje, jakie na podstawie tych wyników zdecydowaliśmy się stopniowo wprowadzać.

CHARAKTERYSTYKA PROGRAMU

Głównym celem programu Fantastyczne Możliwości jest kształtowanie umiejętności nastolatków w zakresie rozpoznawania i odpierania presji skłaniającej do sięgania po alkohol. Program składa się z dwóch części: szkolnej i domowej. W oryginalnej wersji szkolna część programu zawiera osiem scenariuszy zajęć w klasie, prowadzonych przez nauczyciela przy współpracy liderów rówieśniczych. Każdy ze scenariuszy oparty jest na materiale dźwiękowym zawierającym opowiadania czwórki gimnazjalistów – dwóch chłopców i dwóch dziewczynek, którzy relacjonują słuchaczom zdarzenia ze swojego codziennego życia i dzielą się swoimi odczuciami i opiniami. Jedną z ważniejszych kwestii poruszanych przez bohaterów opowiadań są problemy związane z sięganiem przez młodzież po alkohol.

Zajęcia w klasie obejmują również dyskusje, zabawy i odgrywanie ról; przy czym wiele z tych aktywności prowadzonych jest przez liderów rówieśniczych. Tematy poszczególnych sesji odnoszą się do takich kwestii jak: powody picia alkoholu przez nastolatków, konsekwencje przedwczesnego sięgania po alkohol, presja rówieśni-

cza oraz atrakcyjne i konstruktywne sposoby spędzania wolnego czasu. Równoległe z zajęciami w klasie realizowany jest program edukacyjny dla rodziców. Rodzice otrzymują cztery zeszyty, w których omówione są najważniejsze źródła wpływu na postępowanie nastolatków. Poszczególne zeszyty dotyczą takich tematów jak: wybrane problemy związane z sięganiem przez młodzież po alkohol, znaczenie spójnego systemu rodzinnych zasad, które zabraniają dziecku pić alkohol, „wizerunek” alkoholu w środkach masowego przekazu oraz sposoby zapewniania dzieciom atrakcyjnych form spędzania wolnego czasu w domu oraz ograniczenie im dostępu do alkoholu w społeczności lokalnej. Każdy z zeszytów zawiera ponadto propozycje zadań do wspólnego wykonania przez parę „rodzic–dziecko”. Treść tych zadań jest powiązana tematycznie z treścią zeszytów. Celem wprowadzenia zadań jest ułatwienie rodzicom rozmów o kwestiach związanych z sięganiem po alkohol oraz o innych problemach, z jakimi stykają się nastolatki.

Oryginalny program zawiera również propozycje zajęć pozalekcyjnych prowadzonych przez liderów młodzieżowych, dorosłych liderów oraz wolontariuszy – członków tzw. *task forces* – czyli grup osób zaangażowanych w działalność profilaktyczną i wprowadzanie zmian w społeczności lokalnej.

PRZEBIEG PRAC NAD ADAPTACJĄ PROGRAMU

Celem podjętych prac adaptacyjnych było przygotowanie polskiej wersji programu, dostosowanej do potrzeb uczniów, ich rodziców oraz nauczycieli. Adaptacja programu Fantastyczne Możliwości składała się z trzech etapów:

- 1) opracowania wstępnej wersji programu,
- 2) pilotażowej oceny funkcjonowania wstępnej wersji programu w kilku klasach,
- 3) pilotażowej oceny funkcjonowania programu w kilku społecznościach lokalnych w Polsce.

Pierwszą decyzją, jaką musieliśmy podjąć przed rozpoczęciem prac adaptacyjnych był wybór grupy wiekowej przyszłych odbiorców programu. W wersji amerykańskiej program był adresowany do uczniów, którzy rozpoczynali naukę w szkole, która jest odpowiednikiem naszego gimnazjum. Tego typu rozwiązanie w warunkach polskich nie spełniłoby jednego podstawowych założeń, mianowicie tego, że program Fantastyczne Możliwości powinien być kontynuacją Programu Domowych Detektywów (PDD), który, jak już wcześniej wspomniano, jest przeznaczony dla uczniów IV i V klasy szkoły podstawowej. W związku z tym podjęliśmy decyzję, że program adresujemy do uczniów starszych klas szkoły podstawowej (V i VI), którzy wcześniej uczestniczyli w PDD.

Pierwszy etap: Opracowanie wstępnej wersji programu (2000–2001)

Prace adaptacyjne rozpoczęliśmy od postawienia pytania, w jakim stopniu opisane w programie zdarzenia z życia amerykańskich nastolatków są adekwatne do doświadczeń ich polskich rówieśników. Następnym problemem dotyczył tego, czy scena-

riusze zajęć w klasie są odpowiednie dla uczniów starszych klas szkół podstawowych. Kolejną kwestią było rozstrzygnięcie, czy treści zeszytów dla rodziców są adekwatne i zgodne z realiami, w jakich funkcjonują rodziny w Polsce.

Poszukując odpowiedzi na te pytania przeanalizowaliśmy treści poszczególnych materiałów. Celem tej analizy było określenie, jakie zmiany należy rozważyć oraz jakie informacje są niezbędne, by podjąć właściwe decyzje dotyczące koniecznych modyfikacji.

Efektem tej analizy było zaplanowanie i realizacja przedstawionych poniżej badań.

Realizatorami programu w klasach w tym etapie były osoby z zespołu badawczego, zaś uczestnikami – uczniowie z kilku szkół warszawskich oraz ich rodzice.

1. Cele i metody badań

Wywiady grupowe z uczniami

Analiza treści oryginalnych opowiadań wykazała, że warto zebrać informacje na temat okoliczności i przebiegu inicjacji alkoholowej młodzieży w gronie rówieśników oraz realiów życia polskich gimnazjalistów, które jak przypuszczaliśmy, mogą być odmienne od realiów amerykańskich.

W tym celu przeprowadzono wywiady grupowe z licealistami w wieku 16–17 lat (N=10) oraz z 13–14-letnimi uczniami gimnazjów (N=10).

Pierwszy cykl wywiadów grupowych, dotyczących okoliczności i przebiegu inicjacji alkoholowej, przeprowadzono z młodzieżą z liceów. Powodem wyboru do tych badań starszych nastolatków były względy etyczne. Uznaliśmy, że pytanie gimnazjalistów o picie alkoholu, mogłoby sugerować, że tego rodzaju doświadczenia są w ich wieku normą. Natomiast licealiści to młodzi ludzie, którzy w większości są już po inicjacji alkoholowej.

Drugi cykl wywiadów, których tematem były realia życia nastolatków w wieku pomiędzy 12–14 lat, przeprowadzono z młodzieżą z gimnazjów. Pytania wywiadów dotyczyły takich kwestii jak: kontakty towarzyskie, struktura grup młodzieżowych, miejsca spotkań, sposób spędzania czasu wolnego, zainteresowania muzyczne i sportowe, zaangażowanie w działalność samorządów uczniowskich oraz dostęp do rozmaitych dóbr i sposoby zdobywania funduszy.

Informacje zebrane w trakcie tych wywiadów pozwoliły na wprowadzenie do treści opowiadań odpowiednich modyfikacji. Zdecydowaliśmy również, że opracowane zostaną dwie wersje tych opowiadań. W pierwszej wersji, tak jak w programie oryginalnym, bohaterami byli uczniowie I klasy gimnazjum. W drugiej wersji opowiadań, bohaterowie zostali przedstawieni jako szóstoklasiści, czyli rówieśnicy przyszłych odbiorców programu.

Kolejnym elementem pierwszego etapu prac adaptacyjnych było sprawdzenie odbioru treści opowiadań. W tym celu przeprowadzono wywiady grupowe z uczniami szkół podstawowych w wieku 11–12 lat, czyli przyszłymi odbiorcami programu (N=16).

Dziesięć dni przed wywiadami uczniowie otrzymali teksty opowiadań. Losowo dobrana połowa z tych uczniów dostała wersję, w której bohaterami byli uczniowie klas szóstych, zaś druga połowa wersję, gdzie bohaterami byli gimnazjaliści. Zadaniem każdego z uczestników badań było podkreślenie słów i zwrotów nie używanych przez ich rówieśników oraz zanotowanie, na dołączonym arkuszu, odpowiedzi na pytania dotyczące odbioru treści opowiadań. Celem wywiadów grupowych było zebranie bardziej dokładnych informacji na temat oceny opowiadań przez uczniów oraz ustalenie, które z określeń i zwrotów są bliższe „językowi młodzieżowemu” polskich nastolatków.

Obserwacja przebiegu zajęć w klasie

Kolejnym krokiem w badaniach była ocena funkcjonowania scenariuszy zajęć w klasie. W tym celu przeprowadzono obserwacje w dwóch klasach szkoły podstawowej (N=36).

W tym etapie badań opracowano cztery scenariusze stanowiące kompilacje elementów wybranych ze wszystkich ośmiu oryginalnych zajęć. Wybrane zostały przede wszystkim te fragmenty, które w naszej ocenie mogły okazać się szczególnie trudne do przeprowadzenia w klasach. Celem obserwacji była ocena odbioru przez uczniów nagrań z opowiadaniem i scenariuszy oraz ocena funkcjonowania „liderów”, czyli uczniów którzy pomagali w prowadzeniu tych zajęć.

Wywiady indywidualne z rodzicami

Kluczowym warunkiem skuteczności programu Fantastyczne Możliwości jest jego pozytywny odbiór przez rodziców. W celu zebrania informacji, które umożliwiły dostosowanie treści zeszytów do potrzeb rodziców, przeprowadzono wywiady indywidualne z osobami dorosłymi, posiadającymi dzieci w wieku 11–12 lat (N=10).

Wszystkie badane osoby otrzymały zeszyty na kilka dni przed planowanym wywiadem z prośbą o ich przeczytanie, zaznaczenie swoich uwag oraz wykonanie zadań dla pary „rodzic–dziecko”. Pytania wywiadu dotyczyły oceny tych materiałów jako całości oraz odbioru poszczególnych części zeszytów dla rodziców.

2. Najważniejsze wyniki

Okoliczności inicjacji alkoholowej i realia życia nastolatków w opowiadaniach bohaterów programu

Wywiady grupowe z licealistami okazały się cennym źródłem informacji na temat realiów życia nastolatków oraz okoliczności i przebiegu inicjacji alkoholowej (8). Okazało się, przede wszystkim, że okoliczności inicjacji wśród polskich nastolatków są bardzo zbliżone do wydarzeń opisanych w oryginalnych, amerykańskich

opowiadaniach. Licealiści wymieniali bardzo wiele różnych okoliczności picia i inicjacji alkoholowej, w tym również takie, które odpowiadają sytuacjom przedstawionym w programie. Młodzież amerykańska i młodzież polska sięga po raz pierwszy po alkohol w trakcie „imprez” – w domach prywatnych oraz dyskotekach. Częstym miejscem pierwszych prób picia alkoholu w towarzystwie rówieśników są podwórka i parki.

Podobny charakter ma również presja dotycząca sięgania po alkohol – bezpośrednie namowy zdarzają się raczej rzadko i nie są zbyt natrączywe. Ilustruje to wypowiedź jednego z licealistów. *Zazwyczaj na imprezach, takich jak Sylwester, każdy pije ile chce. Osoba, która przyniesie alkohol proponuje go pozostałym ale nie namawia.*

Tak więc fragmenty opowiadań odnoszące się do picia alkoholu przez młodzież nie wymagały większych zmian. Modyfikacji wymagały natomiast opisy niektórych realiów życia codziennego, jak np. samodzielne zarabianie pieniędzy (nie tak powszechne wśród polskich nastolatków, jak wśród młodzieży amerykańskiej) oraz dostęp do różnych dóbr, np. do samochodu.

Odbiór opowiadań bohaterów programu

Wywiady z młodzieżą z VI klasy szkoły podstawowej, przeprowadzone po dokonaniu odpowiednich modyfikacji, wykazały, że opowiadania nastoletnich bohaterów programu są przez uczniów bardzo dobrze odbierane. Okazało się przy tym, że udzielający wywiadów bardziej identyfikowali się z bohaterami, gdy byli oni przedstawiani jako gimnazjaliści. Z relacji badanych uczniów wynikało, iż łatwiej im było wtedy sobie wyobrazić, że są ich koleżankami i kolegami oraz że zdarzenia, w których uczestniczą mogłyby się również im przydarzyć. Przede wszystkim jednak, gdy bohaterowie byli przedstawiani jako uczniowie gimnazjum, to picie przez nich alkoholu zostało ocenione przez badanych jako „mniej dziwne” i „bardziej prawdopodobne”, niż wtedy, gdy byli szóstoklasistami.

Funkcjonowanie i odbiór scenariuszy zajęć w klasie

Obserwacja przebiegu wybranych fragmentów scenariuszy potwierdziła bardzo dobry odbiór opowiadań nastoletnich bohaterów. Jednak niektóre z metod przekazywania wiedzy i kształtowania umiejętności, proponowane w scenariuszach lekcji, utrudniały prowadzącemu podjęcie z uczniami dyskusji i ograniczały ich możliwość swobodnego wyrażenia swoich poglądów. Na przykład, niektóre z pytań, jakie nauczyciel miał zadać uczniom w czasie zajęć były tak sformułowane, że można było udzielić na nie wyłącznie „jedynie słusznej odpowiedzi”. Innym elementem scenariuszy, które zostały źle ocenione przez uczniów, było zadanie polegające na podawaniu wyłącznie negatywnych konsekwencji picia alkoholu.

Z przeprowadzonych obserwacji wynikało ponadto, że liderzy dobrze radzą sobie z prowadzeniem zajęć w małych grupach. Okazało się jednak, że niektóre z przeznac-

czonych dla liderów instrukcji są dla nich niejasne i w związku z tym wymagają bardziej szczegółowego opisu.

Odbiór zeszytów dla rodziców

Rodzice na ogół pozytywnie oceniali przeznaczone dla nich zeszyty. Podkreślali, że są *dobrze napisane, w przystępny, zrozumiały i zwarty sposób*. Akceptację zyskała idea „ochrony dzieci przed problemami oraz wspierania rodziców w wychowywaniu ich dzieci”. Uwagi krytyczne odnosiły się do nadmiaru treści zawartych w tych materiałach oraz faktu, że program dotyczy głównie alkoholu, zaś w odczuciu tych osób, poważniejszym problemem są narkotyki i agresja wśród nastolatków. Wątpliwości części rodziców budziła również kwestia ustalania rodzinnych zasad oraz proponowane w oryginalnym programie stanowcze i konsekwentne egzekwowanie zakazu picia alkoholu przez dzieci. Osoby te podkreślały, że w ich rodzinach wychowanie opiera się na zaufaniu i w związku z tym ustalanie i spisywanie zasad nie jest potrzebne. Jedna z osób tak podsumowała swoją opinię: *papier to za mało, aby na jego podstawie zmieniać zasady w rodzinie*.

Niechęć rodziców wzbudziła także propozycja podejmowania działań zmierzających do ograniczania młodzieży dostępu do alkoholu. Zamieszczony w jednym z zeszytów pomysł pisania listów do władz lokalnych z prośbą o egzekwowanie przepisu zobowiązującego sprzedawców alkoholu do sprawdzania dokumentów, został określony jako zachęcanie rodziców do *walki z wiatrakami*.

3. Modyfikacje wprowadzone do programu

Dane zebrane w trakcie badań pozwoliły na podjęcie kilku decyzji co do treści materiałów; poniżej przykłady niektórych modyfikacji.

- Bohaterami polskiej wersji opowiadań zostali uczniowie I klasy gimnazjum, czyli młodzi ludzie o rok starsi, niż odbiorcy programu. W opowiadaniach zmieniono drobne szczegóły dotyczące realiów życia codziennego nastolatków.

- Scenariusze zajęć zostały zmodyfikowane w taki sposób, by pytania i komentarze wygłaszane przez nauczyciela stymulowały uczniów do dyskusji i samodzielnego formułowania wniosków, nie zaś do przyjmowania „jedynie słusznej prawdy”. Zmieniono również zadanie, w którym uczniowie mieli wymienić wyłącznie negatywne konsekwencje picia alkoholu. Oczekiwania młodych ludzi wobec alkoholu bywają również pozytywne i temat ten powinien być elementem programów profilaktycznych.

- Porady dotyczące ustalania zasad zachowania dziecka i ich egzekwowania zostały sformułowane mniej kategorycznie, tak by stały się bardziej przekonujące dla tych z rodziców, którzy kwestionowali potrzebę ich wprowadzania. Z zeszytów dla rodziców usunięto również propozycje wywierania nacisku na przedstawicieli społeczności lokalnej – pozostały zaś te fragmenty, w których dorośli zachęcani są do wyrażania sprzeciwu w sytuacji, gdy dzieciom sprzedawany jest alkohol czy papierosy.

Drugi etap: Pilotażowa ocena funkcjonowania wstępnej wersji programu w kilku klasach (2001–2002)

Zmodyfikowana wersja programu wymagała sprawdzenia w warunkach szkoły. W tym etapie mieliśmy na celu ocenę realizacji i funkcjonowania całości programu oraz poszczególnych jego elementów. Interesował nas także odbiór programu przez wszystkich uczestników: nauczycieli, liderów oraz uczniów i ich rodziców.

Program *Fantastyczne Możliwości* został przeprowadzony w dwóch szkołach w Warszawie. Jego realizacji podjęły się cztery nauczycielki, które w poprzednich latach prowadziły w swoich klasach Program *Domowych Detektywów*. W programie uczestniczyli również pedagodzy szkolni – ich zadaniem było udzielanie pomocy wychowawczyniom i ich wspieranie. Realizatorzy zostali przeszkoleni przez osoby z zespołu badawczego i wyposażeni w odpowiednie materiały – podręcznik dla nauczyciela, program szkolenia liderów oraz materiały dla uczniów i ich rodziców. W programie brali udział uczniowie z dwóch poziomów klas: 37 uczniów klas piątych oraz 51 uczniów klas szóstych oraz ich rodzice.

1. Cele i metody badań

Celem badań było zebranie danych, które pozwoliłyby na podjęcie dalszych decyzji dotyczących modyfikacji i adaptacji programu. Aby uzyskać niezbędne informacje zrealizowano podane niżej badania.

Obserwacja zajęć prowadzonych przez nauczycieli w klasach

Obserwacje wszystkich ośmiu zajęć zostały przeprowadzone w dwóch klasach V oraz w dwóch klasach VI (N=88). Obserwatorzy (czyli osoby z zespołu badawczego) dysponowali opracowanymi wcześniej arkuszami ocen. W trakcie obserwacji zwracano szczególną uwagę na: czas trwania poszczególnych zajęć, modyfikacje wprowadzane do scenariuszy przez realizatorów, zachowanie uczestników zajęć – nauczycieli, liderów oraz uczniów.

Wywiad grupowy z realizatorami programu

Wywiad z wychowawczyniami i pedagogami szkolnymi (N=6) został przeprowadzony bezpośrednio po zakończeniu programu. Pytania dotyczyły doświadczeń związanych z prowadzeniem zajęć w klasach, oceny programu oraz materiałów metodycznych.

Wywiady grupowe z liderami rówieśniczymi

Wywiady z liderami przeprowadzono w dwóch grupach – uczniów klas piątych (N=8) oraz uczniów klas VI (N=8). Pytania w tych wywiadach dotyczyły opinii liderów na temat programu oraz zadań, które prowadzili w swoich grupach.

Badania ankietowe uczniów

Dane od uczniów zostały zebrane metodą audytoryjną w klasach szkolnych (N=88). Anonimowa ankieta, którą wypełniali bezpośrednio po zakończeniu programu, zawierała pytania o to, jak odbierają i ogólnie oceniają cały program oraz jego poszczególne elementy, a także o ich udział w „domowej” części programu.

Badania ankietowe rodziców

Dane ankietowe od rodziców zostały zebrane za pomocą anonimowej ankietki, którą uczniowie zanosili do domu po zakończeniu programu. Rodzice byli proszeni o jej wypełnienie i odesłanie na adres zespołu badawczego. W sumie uzyskaliśmy dane od 21 osób. Pytania ankietki dotyczyły przede wszystkim tego, czy rodzice zapoznali się z przeznaczonymi dla nich zeszytami, jak odbierają treść tych materiałów oraz jak oceniają zamieszczone w nich zadania dla par „rodzic–dziecko”, a także jak ogólnie oceniają program.

2. Najważniejsze wyniki

Odbiór programu przez nauczycielki

Program Fantastyczne Możliwości został pozytywnie oceniony przez nauczycielki. W ich opinii mocnymi stronami programu jest treść opowiadań nastoletnich bohaterów i forma ich prezentacji w postaci „amatorskiego” nagrania. Z bardzo pozytywnym odbiorem spotkał się również Wieczór Fantastycznych Pomysłów, impreza inaugurująca program.

Nauczycielki wysoko oceniły swój poziom satysfakcji z uczestniczenia w programie. Na tę ocenę wpłynęły m.in. informacje o pozytywnym odbiorze zajęć przez uczniów i ich rodziców oraz korzyści dydaktyczne i wychowawcze, takie jak: *pobudzenie dzieci do twórczego myślenia* oraz *integracja uczniów w klasie*.

Wśród słabych stron programu realizatorki wymieniły zbyt intensywne tempo pracy na lekcjach, narzucone przez obszerne scenariusze zajęć. Jedna z nauczycielek tak opisała swoje doświadczenia: *po dwóch pierwszych zajęciach tempo było tak szalone, że dostałam zadyszki, dzieci tak samo*. Kolejną słabą stroną była konieczność realizacji programu bez przerwy przez osiem tygodni, co prowadziło do znużenia uczniów problematyką alkoholu.

Funkcjonowanie i odbiór programu przez liderów

Liderzy również pozytywnie ocenili program, ponieważ, jak to określił jeden z uczniów: *każdemu potrzebna jest taka wiedza, co alkohol czyni z człowieka*. Uzyskane informacje wskazywały, iż liderzy z młodszych klas wyżej ocenili program

oraz poszczególne zadania prowadzone przez siebie w klasach. Na przykład, liderzy dokonywali ogólnej oceny programu na skali 5-punktowej, gdzie 1 oznacza ocenę najniższą, zaś 5 – najwyższą. Średnia tych ocen w grupie młodszych liderów wyniosła 4,5, a w starszej grupie – 3,7.

Liderzy z obu grup wiekowych, jako zalety programu, poza opowiadaniem bohaterów, wymienili również te zadania, których realizacja oparta była na aktywnych formach pracy jak, np. odgrywanie scenek czy rysowanie. Niżej ocenione zostały zadania, które polegały na zbieraniu i podsumowywaniu odpowiedzi koleżanek i kolegów na określone pytania. Ze szczególnie krytyczną oceną wszystkich liderów spotkało się zadanie, polegające na przeprowadzeniu wywiadu z osobą dorosłą. Pytania tego wywiadu zostały tak sformułowane, by z odpowiedzi jasno wynikało, że dorośli są przeciwni picciu alkoholu przez nastolatków. Liderzy stwierdzili, że wywiady były nudne i prowokowały rodziców do moralizowania, co skutecznie zniechęcało uczniów do ich przeprowadzania.

Pomimo tych problemów, liderzy wysoko ocenili stopień swojej satysfakcji z pełnienia tej roli w programie – średnie ocen na skali 5-punktowej w grupie piątoklasistów wyniosły 5,0, a w grupie szóstoklasistów – 4,2. Źródłem satysfakcji było wyróżnienie, jakie wiąże się z funkcją lidera oraz możliwość prowadzenia zajęć i „dyrygowania” kolegami i koleżankami. Liderzy twierdzili jednak, że prowadzenie zajęć w małych grupach (zwłaszcza w klasach szóstych) jest trudnym zadaniem. Liderzy, zarówno z klas piątych, jak i szóstych, mieli kłopoty z utrzymaniem dyscypliny i z motywowaniem koleżanek lub kolegów do pracy. Trudności te pojawiały się szczególnie wtedy, gdy ich koledzy uznali zadanie, które mieli wykonać za nudne.

Odbiór programu przez uczniów

Z danych uzyskanych z ankiet wynika, że program został lepiej odebrany przez uczniów klas piątych niż szóstych. Na przykład, większość piątoklasistów (75%) była zadowolona z uczestniczenia w programie, a jedynie dwie osoby (5%) były niezadowolone. Oceny szóstoklasistów wskazują na niższy stopień zadowolenia z uczestniczenia w programie: 43% było zadowolonych, a 26% niezadowolonych. Na ocenach szóstoklasistów zaważyły trudności, jakie pojawiły się w trakcie realizacji zajęć. W jednej z tych klas grupa uczniów prezentowała negatywną postawę – zachowywali się hałaśliwie i demonstrowali wiele zachowań świadczących o niechęci do programu. W drugiej z klas szóstych, osoba, która zastąpiła wychowawczynię, miała trudności ze sprawnym prowadzeniem programu, co w dużej mierze wynikało z niedostatecznego przygotowywania się do kolejnych zajęć.

Odbiór zeszytów dla rodziców

Informacje na temat odbioru programu przez rodziców pochodzą od niewielkiej grupy respondentów (24%) i jak można przypuszczać, odpowiedzi udzieliły osoby bardziej zaangażowane w realizację domowej części programu. Rodzice, którzy od-

powiedzieli na ankietę, w większości, pozytywnie ocenili program Fantastyczne Możliwości. Według tych osób udział w programie ułatwia rodzicom rozmawianie z dziećmi na temat zagrożeń związanych z okresem dorastania. Ilustruje to następująca wypowiedź: *W czasie rozmów z dzieckiem przekonałam się, że nie potrafię rozmawiać o wielu zagrożeniach (alkohol, narkotyki). Program zapalił zielone światło na te tematy.* Kolejną zaletą programu jest to, iż sprzyja angażowaniu się rodziców w działania profilaktyczne inicjowane przez szkołę. W opinii rodziców ma to kluczowe znaczenie, gdyż *bez poparcia rodziców, konsekwencji w ich postępowaniu, wprowadzanie programu edukacji dzieci o skutkach picia alkoholu mija się z celem.*

Uwagi rodziców mniej zadowolonych z udziału w programie dotyczyły, przede wszystkim, wąskiej tematyki programu, który *mógłby być poszerzony o problematykę antynikotynową i antynarkotykową*, nadmiaru treści w zeszytach oraz długiego czasu trwania całego programu. Krytyczne uwagi odnosiły się również do niektórych wspólnych zadań dla rodziców i dzieci, proponowanych w zeszytach. Na przykład, jedno z zadań polegało na rozmowie na temat wzajemnych oczekiwań w nadchodzącym roku szkolnym. W ocenie niektórych rodziców *była to sztuczna rozmowa.* Większość rodziców nie wykonała też zadania, które polegało na spisaniu listy znajomych dziecka z ich adresami i telefonami, gdyż *mają już takie informacje.*

Niektórzy z rodziców zaproponowali kilka modyfikacji podnoszących, ich zdaniem, atrakcyjność programu – chodziło, przede wszystkim, o poszerzenie oferty zabaw i możliwości miłego spędzania czasu wspólnie z dzieckiem.

3. Wprowadzone modyfikacje

Wyniki przeprowadzonych badań wskazywały, że szkolna część programu wymaga znaczących modyfikacji.

- Większość scenariuszy zajęć została tak skrócona, by nauczyciel mógł je realizować w ciągu 45 minut. Wprowadzono również tygodniową przerwę w połowie programu. Przerwa ta miała umożliwić wychowawcy zajęcie się bieżącymi sprawami klasy, zaś uczniom – odpoczynek od tematu alkoholu.

- Opracowane zostały nowe zadania dla par „rodzic–dziecko”, zamieszczone w materiałach przeznaczonych dla uczniów. Wyniki prac nad tymi zadaniami miały być wykorzystywane w trakcie lekcji. Celem tego zabiegu było skrócenie scenariuszy zajęć poprzez „przeniesienie” do domu dyskusji na temat części zagadnień omawianych w trakcie programu oraz poszerzenie możliwości współpracy między dziećmi i rodzicami.

- Skrócono te z zadań, które polegają na zbieraniu i podsumowywaniu przez liderów odpowiedzi uczniów na zadane pytania.

- Zmodyfikowano zadania służące przekazywaniu wiedzy na temat alkoholu, tak by były bardziej atrakcyjne dla uczniów i angażowały ich do pracy.

- W zeszytach dla rodziców, w miejsce zadań dla par „rodzic–dziecko”, które zyskały najwięcej krytycznych uwag, wprowadzono nowe propozycje. Na przykład, zadanie dotyczące wzajemnych oczekiwań zostało zastąpione zadaniem, w którym rodzice i dzieci rozmawiają o uczuciach, jakich doświadczają w różnych sytuacjach.

- Opracowano scenariusz zabawy kończącej program, której głównymi organizatorami mieli być rodzice. Spotkanie to miało dawać możliwość podsumowania programu, wyrażenia uznania dla pracy wszystkich uczestników oraz wręczenia nagród.

W wyniku tych prac powstała wersja programu, która została poddana kolejnym badaniom dotyczącym oceny jej funkcjonowania i odbioru.

Trzeci etap: Pilotażowa ocena funkcjonowania programu w kilku wybranych społecznościach lokalnych (2002–2003)

W roku szkolnym 2002/2003 pilotażowa wersja programu Fantastyczne Możliwości została zrealizowana w ośmiu miejscowościach w Polsce i poddana szczegółowej ewaluacji, nastawionej na dokończenie prac adaptacyjnych. Celem badań w tym etapie było zebranie informacji na temat:

- odbioru programu przez realizatorów, uczniów, ich rodziców oraz liderów młodzieżowych;
- funkcjonowania poszczególnych elementów programu. tj. dwóch spotkań (rozpoczynającego i końżącego realizację programu), cyklu 8 zajęć w klasie, imprez towarzyszących oraz zadań do wspólnego wykonania przez rodziców i dzieci,

Do przeprowadzenia programu przygotowano dwie grupy realizatorów. Pierwszą grupę stanowili tzw. „instruktorzy”, czyli psychologowie i pedagodzy spoza szkół. Osoby te to specjaliści z dużym doświadczeniem w prowadzeniu szkoleń dla nauczycieli oraz w realizacji programów profilaktycznych. Od kilku lat współpracują z zespołem badawczym w zakresie upowszechniania Programu Domowych Detektywów w kraju. Zwróciliśmy się do nich o pomoc w realizacji Fantastycznych Możliwości, by uzyskać opinię fachowców i zarazem osób nie uczestniczących w przygotowaniu wstępnej wersji programu.

W skład drugiej grupy weszli nauczyciele i pedagodzy szkolni z jednego z dużych miast w Polsce. Osoby te miały za sobą „doświadczenia profilaktyczne”, ponieważ w ciągu dwóch ostatnich lat realizowali w swoich klasach Program Domowych Detektywów.

Wszyscy realizatorzy otrzymali niezbędne materiały oraz zostali przeszkoleni przez osoby z zespołu badawczego.

Program Fantastyczne Możliwości został zrealizowany w 21 klasach (trzy klasy piąte oraz osiemnaście klas szóstych), przy czym instruktorzy przeprowadzili go w 11 klasach, a nauczyciele w 10. Większość uczniów, którzy wzięli udział w programie, uczestniczyła wcześniej w Programie Domowych Detektywów. Klasy do programu wybierali instruktorzy lub przedstawiciele społeczności lokalnej na podstawie zgłoszeń napływających ze szkół.

1. Cele i metody badań ewaluacyjnych

Szczegółowe cele i metody badań w tym etapie prac adaptacyjnych były bardzo zbliżone do metod wykorzystanych w drugim etapie. Zastosowano również te same

narzędzia, zmodyfikowane odpowiednio do zmian wprowadzonych do treści programu.

Przeprowadzone zostały dwa **wywiady grupowe z realizatorami programu** – w pierwszym uczestniczyli instruktorzy (N=10), w drugim – nauczyciele (N=7).

Wywiady z liderami rówieśniczymi przeprowadzono w dwóch grupach (N=19). Ze względów organizacyjnych uczestniczyli w nich liderzy z jednej miejscowości, tej w której program realizowała grupa nauczycieli.

Badaniami ankietowymi po zakończeniu programu objęto **uczniów** ze wszystkich miejscowości. W sumie wzięło w nich udział 405 uczniów.

Ankiety dla rodziców przekazywano przez dzieci, z prośbą o ich wypełnienie i przekazanie realizatorowi programu. Na pytania tej ankiety odpowiedziały 223 osoby, czyli około 40% potencjalnych dorosłych uczestników programu.

2. Najważniejsze wyniki

Odbiór szkolnej części programu przez instruktorów, nauczycieli oraz uczniów

Zebrane dane wykazały, że program został wyżej oceniony przez realizatorów z grupy nauczycieli. Opinie instruktorów były znacznie bardziej krytyczne, co częściowo wynikało z ich specyficznej sytuacji. Realizatorzy programu „z zewnątrz” spostrzegali rozbieżność pomiędzy własnymi zadaniami (koniecznością realizacji intensywnego programu) a oczekiwaniami uczniów dotyczącymi pomocy w rozwiązywaniu sytuacji konfliktowych czy innych problemów emocjonalnych. Ponadto konieczność nawiązania kontaktu z nowymi dziećmi i ich rodzicami wymagała dodatkowego czasu i wysiłku. Trudności te znalazły odzwierciedlenie w wynikach ankiet zebranych od uczniów. Blisko połowa ankietowanych (47% z grupy instruktorów i 55% z grupy nauczycieli) była zadowolona z uczestniczenia w programie. Chociaż przeważały pozytywne oceny, to jednak grupa uczniów oceniających negatywnie program była dość liczna (27% w grupie instruktorów i 24% w grupie nauczycieli).

W opinii uczestników szkolna część programu ma szereg zalet. Informacje uzyskane od uczniów oraz realizatorów wskazują, że najlepiej odbierane były te z elementów programu, które zyskały również pozytywne oceny uczestników badań prowadzonych w drugim etapie prac adaptacyjnych. Przede wszystkim nagrania z opowiadaniem nastoletnich bohaterów oraz zabawy i inne zajęcia pozalekcyjne organizowane w trakcie programu.

Nauczyciele i instruktorzy podkreślali również różnorodność metod aktywizujących uczniów oraz sprzyjających nawiązywaniu współpracy z rodzicami. Szczególnie skutecznym sposobem angażowania rodziców okazał się Wieczór Fantastycznych Pomysłów, impreza inaugurująca program. Według relacji jednej z nauczycielek podczas tej imprezy *rodzice ujawnili niespodziewane talenty i umiejętności, zaczęliśmy się wygłupiać, rodzice się rozkręcili*.

Najpoważniejszymi wadami programu okazał się ponownie zbyt długi czas trwania zajęć oraz nadmiar treści dotyczących alkoholu. Uczestnicy podkreślali, że wie-

le problemów, związanych z sięganiem przez młodzież po alkohol, zostało już omówionych podczas realizacji Programu Domowych Detektywów. W ich opinii zabrakło natomiast dyskusji o innych ważnych problemach przeżywanych przez młodzież, poruszanych w opowiadaniach nastoletnich bohaterów programu.

Niewystarczające okazały się również modyfikacje wprowadzone do scenariuszy zajęć w drugim etapie adaptacji. Uczestnicy podkreślali schematyczność niektórych rozwiązań metodycznych, szczególnie tych, które polegały na zadawaniu pytań przez lidera i notowaniu odpowiedzi grupy – tego rodzaju zadania zostały ocenione przez uczniów jako *nudne i dziecinne*. Instruktorzy podkreślali, że *tam, gdzie był ruch, gdzie uczniowie mogli wspólnie coś stworzyć (...) zajęcia przebiegały dobrze*. Natomiast fragmenty zajęć *przegadane – przebiegały źle, związane były ze znudzeniem, zniechęceniem uczniów*.

Funkcjonowanie i odbiór programu liderów

Realizatorzy programu (nauczyciele i instruktorzy) oceniali współpracę z liderami jako udaną. Na 5-punktowej skali, gdzie 1 oznacza najniższą, a 5 najwyższą ocenę, średnia ich ocen wyniosła 4. Realizatorzy swoje oceny uzasadniali tym, że mieli dobry kontakt z liderami, którzy z reguły angażowali się w przygotowania do prowadzenia zajęć i chętnie uczestniczyli w szkoleniach. Uczniowie w badaniach ankietowych wyrażali natomiast umiarkowane zadowolenie z uczestniczenia w części programu prowadzonej przez liderów (odsetki uczniów zadowolonych z zajęć prowadzonych przez liderów wahały się od 52 do 60%)

Opinie liderów na temat własnego funkcjonowania w programie były mniej entuzjastyczne, niż ocena realizatorów. Poziom własnego zadowolenia z pełnienia tej funkcji badani liderzy ocenili średnio na 3,1. Na poczucie satysfakcji liderów miało przede wszystkim wpływ to, czy koleżanki i koledzy z grupy chętnie wykonywali wspólne zadania.

Powodem trudności były również zadania domowe dla rodziców i dzieci, zamieszczone w materiałach dla uczniów. Wyniki tych zadań miały stać się materiałem do pracy liderów na lekcji – okazało się jednak, że niewiele osób je wykonywało.

Zarówno realizatorzy, jak i sami liderzy relacjonowali, że nie zawsze radzili sobie z prowadzeniem zajęć w małych grupach. Podobnie jak liderzy, którzy uczestniczyli w badaniach w drugim etapie, mieli trudności z utrzymaniem dyscypliny w grupie oraz wykonaniem zadań. Niektórzy liderzy twierdzili, że na ogół nie mogli liczyć na wsparcie ze strony wychowawców we wzmacnianiu motywacji członków swojej grupy do wykonywania zadań.

Współpraca z rodzicami

Realizatorzy programu z grupy nauczycielskiej oraz instruktorzy odmiennie ocenili współpracę z rodzicami, przy czym miarą zaangażowania rodziców było wykonywanie z dziećmi zadań domowych oraz pomoc w organizowaniu imprez i zabaw

towarzyszących realizacji programu. Nauczycielki oceniły tę współpracę niezbyt wysoko, ale pozytywnie. Średnia ocen na skali, gdzie 1 oznacza „nieudaną współpracę”, zaś 5 – „udaną”, wyniosła w tej grupie realizatorów 3,4. Natomiast grupa instruktorów uznała, że współpraca z rodzicami była raczej nieudana – średnia ocen wyniosła 1,6. Te negatywne oceny były spowodowane trudnościami w nawiązaniu kontaktu z nieznanymi im wcześniej osobami.

W opinii realizatorów z obu grup, trudności z zachęceniem rodziców do udziału w programie Fantastyczne Możliwości były wynikiem malejącego (wraz z rosnącym wiekiem uczniów) zaangażowania się mam i ojców w pomaganie swoim dzieciom w nauce. Powodem słabszego, niż oczekiwano, zaangażowania rodziców był również problem z dostarczaniem im zeszytów. Materiały, które miały być przekazywane przez dzieci, niekiedy nie docierały do adresatów. Około 4% rodziców, którzy odpowiedzieli na ankietę, twierdziło, że nie otrzymali żadnego zeszytu.

Zaangażowanie rodziców w organizowanie spotkania otwierającego i zamykającego program było zróżnicowane. Instruktorzy i nauczyciele relacjonowali, że w niektórych klasach wieczory przebiegały dobrze, w innych natomiast wzięło udział bardzo mało rodziców. Udział rodziców w przygotowaniu imprez towarzyszących realizacji programu tak został opisany przez jedną z nauczycielek: *Rodzice chętnie zajmowali się aprowizacją ale nieśmiało dawali się wciągnąć w zabawę, wolą być raczej widzami.* Ogólnie biorąc, imprezy towarzyszące realizacji programu zostały bardzo dobrze ocenione przez wszystkich uczestników. Pojawiły się natomiast opinie, że było ich zbyt mało i program nie spełnia obietnicy, którą sugeruje tytuł.

Odbiór programu przez rodziców

Informacje dotyczące oceny programu przez rodziców pochodzą od około 40% potencjalnych dorosłych uczestników programu. Należy je traktować z ostrożnością, ponieważ w tego rodzaju badaniach chętniej uczestniczą osoby, które były zaangażowane w realizację i którym program się podobał. Rodzice, którzy odpowiedzieli na pytania ankiety, w większości (76%) byli zadowoleni bądź bardzo zadowoleni z uczestniczenia w programie, jedynie ok. 4% rodziców wyraziło swoje niezadowolone. Większość rodziców (81%) była też zadowolona, że ich dzieci brały udział w programie. Kilkunastu rodziców zamieściło w ankiecie swoje uwagi i komentarze dotyczące programu. Również tutaj przeważały opinie pozytywne, np. *Program powinien być włączony do programu nauczania szkoły podstawowej.* Pojawiły się również słowa krytyki: *Można było ten czas poświęcić na coś bardziej pożytecznego.*

Opinie rodziców dotyczące przeznaczonych dla nich zeszytów były w większości pozytywne. Respondenci pisali w ankietach, że treści zeszytów są *interesujące, przekazane w prosty, zrozumiały sposób* oraz *zawierają prawdziwe i ważne informacje*, a także *pożyteczne wskazówki dotyczące sposobów ochrony dzieci przed zagrożeniami.* Pojedyncze krytyczne uwagi dotyczyły tematyki zeszytów (ocenianej jako niezbyt interesująca) lub nieadekwatna: *Moje dziecko nie nadużywa, więc nie muszę się bać.*

3. Wnioski z pilotażowej realizacji programu i wprowadzone modyfikacje

Wyniki ewaluacji wskazywały, że lepsze dostosowanie programu do potrzeb odbiorców, wymaga wprowadzenia znacznych modyfikacji. W związku z tym:

- program został skrócony – obecna wersja przewiduje 6 spotkań w klasie;
- ograniczono zakres treści dotyczących alkoholu;
- wprowadzono tematy nie związane bezpośrednio z pićm alkoholu, a dotyczące ważnych spraw przeżywanych przez nastoletnią młodzież, takich jak np. włączanie do grup rówieśniczych, radzenie sobie z nieśmiałością;
- zmodyfikowano lub usunięto te propozycje pracy z liderami w małych grupach, które okazały się nieatrakcyjne dla uczniów;
- zmodyfikowano sposób przygotowywania realizatorów, tak by potrafili skuteczniej wspierać liderów rówieśniczych w radzeniu sobie z trudnościami w prowadzeniu pracy w małych grupach;
- usunięto zadania z domowej części programu, które miały być materiałem do pracy w czasie lekcji;
- wprowadzono rozwiązania, których celem jest sprawniejsze dostarczanie zeszytów rodzicom.

DYSKUSJA

Doświadczenia zebrane w trakcie przygotowywania programu Fantastyczne Możliwości wykazały po raz kolejny, że przy adaptacji niezbędna jest ewaluacja procesu i gromadzenie danych jakościowych (9). Nie ma bowiem programów uniwersalnych, które zawsze zyskują aprobatę odbiorców i dobrze funkcjonują bez względu na okoliczności. Zebrane dane umożliwiły zidentyfikowanie kilku aspektów programu, które „nie sprawdziły się” w jego pilotażowej wersji. Dotyczyło to zarówno treści programu, jego metodyki, jak i organizacji zajęć. Przede wszystkim okazało się, że najpoważniejszym problemem w procesie adaptacji są różnice postaw i przekonań odbiorców, nie zaś odmienne realia życia. Długość oryginalnego programu oraz „ilość i jakość” zamieszczonych w nim treści odnoszących się do alkoholu okazały się nie do przyjęcia dla polskich odbiorców. Przeprowadzone badania jakościowe umożliwiły ujawnienie tego problemu oraz podjęcie decyzji o wprowadzeniu daleko idących zmian – ostatecznie program został radykalnie skrócony. Ponadto ograniczono w nim zakres treści związanych z alkoholem i wprowadzono tematy dotyczące innych problemów doświadczanych przez młodzież. Modyfikacje te zostały wprowadzone w ostatnim etapie badań, mimo że uczestnicy już wcześniej sygnalizowali nam te mankamenty. Powodem, który powstrzymywał nasz zespół przed dokonaniem znaczących zmian były wątpliwości, czy prowadzone w niewielkiej grupie badania pilotażowe dają ku temu wystarczające podstawy. W prowadzonych badaniach szukaliśmy więc inspiracji i pomysłów, które pozwoliłyby uwzględnić uwagi odbiorców programu, a jednocześnie ograniczyć zakres wprowadzanych zmian.

Dane uzyskane w badaniach zrealizowanych w trzecim etapie adaptacji potwierdziły jednak konieczność „odejścia” od oryginału.

Wyniki przeprowadzonych badań jakościowych potwierdziły również po raz kolejny, że programy profilaktyczne powinny być realizowane przez wychowawców, znających dobrze uczniów i ich rodziców. Prowadzenie programu przez tzw. specjalistów z zewnątrz szkoły (psychologów lub pedagogów spoza szkoły), przysparza dodatkowych trudności i komplikuje poprawną realizację programu. Uzyskane wyniki potwierdziły również, jak ważne jest dobre przygotowanie i motywacja realizatorów programów profilaktycznych (10). Równie istotna jest jednak motywacja uczestników. Przed podjęciem realizacji programu warto więc sprawdzić, w jakich przedsięwzięciach profilaktycznych uczestniczyli wcześniej uczniowie i ich rodzice oraz jaki był odbiór tych działań. Zachęceniu przyszłych uczestników sprzyja przekazanie informacji o celach i przebiegu programu. Trzeba jednak pamiętać, że nawet najstaranniej przygotowany program może okazać się nieadekwatny do potrzeb i oczekiwań odbiorców.

Następnym problemem, którego „zdiagnozowanie” umożliwiły badania jakościowe, były trudności w pracy liderów. Włączanie liderów rówieśniczych do realizacji programu w klasie jest w polskich szkołach rozwiązaniem stosunkowo nowym i niezbyt często wykorzystywanym. Opinie i refleksje uczestników zebrane w trakcie wywiadów uświadomiły nam, że liderzy potrzebują nie tylko odpowiedniego przeszkolenia, ale przede wszystkim – pomocy i wsparcia ze strony nauczycieli.

Ostatnią kwestią, o której warto wspomnieć były trudności związane z angażowaniem rodziców do udziału w programie. Niewielkie odsetki rodziców, którzy zechcieli się wypowiedzieć na temat programu wskazują na konieczność przemyślane go i uważnego, lecz systematycznego zachęcania rodziców do włączania się do działań profilaktycznych prowadzonych w szkole. Wyniki badań zrealizowanych w naszym zespole wskazują, że dobre efekty przynosi angażowanie rodziców do udziału w przedsięwzięciach, których celem jest zapewnienie dzieciom możliwości atrakcyjnego spędzania czasu wolnego.

PIŚMIENNICTWO

1. Pisarska A, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K (2003) Wybrane problemy związane z adaptacją kulturową programu profilaktycznego. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, VII (1) 2, 49–64.
2. Perry CL, Williams CL, Foster JL, Wolfson M, Wagenaar AC, Finnegan JR, McGovern PG, Veblen-Mortenson S, Komro KA, Anstine PS (1993) Background, conceptualization and design of a community-wide research program on adolescent alcohol use: Project Northland. *Health Education Research*, 8, 1, 125–135.
3. Williams CL, Perry CL, Farbaksh K, Veblen-Mortenson S (1999) Project Northland: Comprehensive Alcohol Use Prevention for Young Adolescent, Their Parents, Schools, Peer and Communities. *Journal of Studies on Alcohol*, Supplement 13, 112–124.
4. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A, Perry C, Williams C (1998) Program Domowych Detektywów. Adaptacja amerykańskiego programu

profilaktyki alkoholowej dla młodzieży we wczesnym okresie dojrzewania. *Alkoholizm i Narkomania*, 3/32, 339–360.

5. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2000a) Ocena skuteczności programu wczesnej profilaktyki alkoholowej „Program Domowych Detektywów” *Alkoholizm i Narkomania* 13, 1, 83–103.
6. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2000b) Chapter 7. Evaluating innovative drug-prevention programmes: Lessons learned. W: *Evaluation – a key tool for improving drug prevention*. EMCDDA Scientific Monograph Series No 5, European Commission, EMCDDA, 75–85.
7. Foxcroft D, Lister-Sharp D, Lowe G (1997) Alcohol misuse prevention for young people: a systematic review reveals methodological concerns and lack of reliable evidence of effectiveness. *Addiction* 92 (5), 531–537.
8. Pisarska A, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Bobrowski K (2002) Picie alkoholu w wypowiedziach młodzieży w wieku 13–15 lat. *Alkoholizm i Narkomania*, 15 (4), 395–408.
9. Uhl A (1998) Evaluation of primary prevention in the field of illicit drugs. Definitions–Concepts–Problems. W: Springer A, Uhl A (red.) *Evaluation research in regard to primary prevention of drug abuse*. European Commission, COST A6, 125–147.
10. Dusenbury L, Falco M (1995) Eleven components of effective drug abuse prevention curricula. *Journal of School Health*, 65 (10), 420–425.

Adres do korespondencji

Agnieszka Pisarska

Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

Instytut Psychiatrii i Neurologii

ul. Sobieskiego 9, 02-957 Warszawa

e-mail agapisar@ipin.edu.pl